

СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИŇ ТАРИЙХЫЙ ЕСТЕЛИКЛЕРДЕГИ АҢЛАТЫЛЫҰЫ

С.Шынназарова

филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703446>

Резюме. Мақолада қарақалпақ тилидаги соматик фразеологизмлар анализ қилинган. Эталонлар, лингвокультуремалар, метафоралар ва фразеологизмларнинг лингвокультурологик бирлик эканлиги илмий далилланган. Фразеологизмларнинг тиллик хизматлари ҳақида илмий хулосалари берилган.

Калим сўзлар: соматик фразеологизмлар, семантика, эмоциональ ва экспрессив хизмати, эталон, экстралингвистик фактор, миллат ва маданият, кумулятив, лингвомаданиятшунослик.

Резюме. В статье анализируется соматическая фразеология в каракалпакском языке. Научно доказано, что стандарты, лингвокультуремы, метафоры и фразеологизмы являются лингвокультурологическими единицами. Даны научные выводы о лингвистической службе фразеологизмов.

Ключевые слова: соматические фразеологизмы, семантика, эмоционально-экспрессивная служба, эталон, экстралингвистический фактор, нация и культура, кумулятив, лингвокультурология.

Summary. The article analyzes somatic phraseology in the Karakalpak language. It has been scientifically proven that standards, linguoculturemes, metaphors and phraseological units are linguoculturological units. Scientific conclusions about the linguistic service of phraseological units are given.

Key words: somatic phraseological units, semantics, emotional and expressive service, standard, extralinguistic factor, nation and culture, cumulative, linguoculturology

Тәбияттағы кубылыс, ҳәрәкет өзгерислерди денесине, дене мүшелерине салыстырыў, аңғарыў аркалы белгили жуўмақ шығарған. Бул, әлбетте, тиллик бирликлерде дене мүшелерине қатнаслы бирликлердиң дәслеп сөз формасында, еркин сөз дизбегинде, соңын ала турақласыўына алып келген. Сол себепли де, тилимизде турақласқан соматикалық бирликлер, теңеўлер, перифразалар, метафоралар қәлиплесип барыў менен, тилимизге терең енисип, сиңисип кеткен. Адам баласы өз саналы өмири даўамында, ертеден инсаният тарийхының раўажланыўы менен ең дәслеп дөгәрек-этирапындағы нәрселерди аңлаған, билген, түсиниклеринде ең дәслеп өзин, өз денесин танып билген. Мысалы, муштай бала (көриниси, жасы киши бала), туўысқан – ет пенен тырнақ, көз бенен қастай жақын (туўысқаншылық, жақынлық), шаппаттай (киши жастағы бала) сыяқлы турақласқан бирликлердиң пайда болыўында да қандай да уғымды салыстырыў, уқсатыў, мөлшерин билиў, ара қашықлығы, жақынлығы я узақлығын аңлаў сыяқлы

мәнилерди аңлаймыз. Демек, адамзат қәлиплесиў басқышларында мийнет пенен шуғылланған, бир-бириниң пикирлерине қосымша өз реакцияларын билдирген, бул да өз гезегинде, тиллик ассоцияциялардың жүзеге келиўине себепши болады. Сонлықтан, қандай да пикирди бир-бирине образлы, тәсирли жеткерийге өз-өзинен мүтәжлик сезиледи. Бул жағдай соматикалық фразеологизмлердиң де қәлиплесип, қатарының толығып барыўында белгили әхмийетке ийе деп баҳалаўға болады.

Хәзирги дәўирде антропоцентризм жөнелисиниң раўажланыўы менен курамында соматикалық бирликлери бар болған фразеологизмлерди изертлеўге айрықша дыққат бөлинбекте. Тил элементлери өз ара тығыз байланыслылықта. Усы байланыслылық бир тутас системаны пайда етеди. Усы системалардың бири фразеологиялық система болып, онда тиллик ызымлылықлар арқалы соматикалық фразеологизмлерди бөлип алып изертлеў арқалы оның бүгинги күнге шекем ашылмаған тың тәрептер тиллик илимий баҳа бериў арқалы лингвомәдений тәрептериниң илимдеги баслықларын толтырыў, машқалалы сораўлар жуўап хәм шешимлер табыўдан ибарат болып есапланады.

Тил өз курамында пикир, ойды жеткерий менен бирге мәдениятты да жеткерип беретугын қурал. Халықтың миллий сана-сезимин аңлатыўда соматикалық фразеологизмлер де белгили хызметти атқарады. Дене мүшелери қайсы тилде болмасын ең ески лексикалық қатламынан орын алады. Мысалы ерте дәўир (V-VI әсирдиң) естеликлери Орхон-Енисей жазба естеликлеринде адам мүшелерине байланыслы: ағыз-аўыз, йүрек-жүрек, көкуз-көкси, адақ-аяқ (Мог.30), арқа (Тон.5), беш-бес (кт4), бой-бой, дене (тон 4), янақ-жақ (Мог.12), көңил (ктм,12), көз (Мог.2), кулғақ-қулақ (Мог.12), сүнүк – сүйек (КТ 24), сач (Мог.1), ед – ет (Мог.29), тиз - дize (КТ.26), тил – тил (Тон.56), қан (Тон, 52), қаш – қас (Е, 26) [1.31]. тағы басқа да сөзлер ушырасса, ал Махмуд Қашқарийдиң «Девону луғатат түрк» шығармасында да: азәк – аяқ (96-б.), ашуқ – тобық (97-б.), өзәк – белдиң ишки бөлегиндеги тамыр (101-б.), Әлиг – қол, оң әлиг – оң қол (102-б.), әрин – ләби, ерни (106-б.), ағруғ – ағруғ сөнүки – омыртқа сүйеклериниң бириншиси (123-б.), узлуқ – билек сүйегиниң жуўан жери (124-б.), үмгүк (балалардың басындағы жумсақ жери) (134-б.) [2.498], өпкә – өкпе (148-б.), әңәк – еки тәрептеги жақ, аўыздың еки шети (154-б.) хәм басқа да көплеген соматикалық бирликлер берилген. Асан Бахти түркий тилин ески шумерлер хәм скифлердиң тили менен салыстырып қарап, бир қатар сөзлердиң уқсаслығын төмендегише көрсетеди.

Шумер тилинде: заг – жақ, бүйир, *түркий тилинде:* зағ, жақ, джақ – жақ, бүйир; шумер тилинде: емек – тил, түркий тилинде емек – емук – тил; ши (зи) өмир; жан, түркий тилинде ши (чи, джи, зи) адам мәнисин беретугын қосымта (улыўма

түркий тилге тән) (бул жерде шы/-ши адам мәнисиндеги атлық сөз жасаўшы аффикс нәзерде тутылған: балық – балықшы, суў – суўшы (С.Шынназарова); шумер тилинде гештук – кулак, түркий тилинде ештук – еситилетуғын кубылыс.[3.55].

Демек, бул орында түркий тилиндеги қолланылатуғын дене мүшелериниң атамалары өз келип шығыўы бойынша ең ески лексикалық қатламға киретуғынлығын усы сыяқлы бирликлер дәлиллейди. Демек, қарақалпақ тилиндеги *гештек* – жаслардың бәзим отырыспағы атамасы, усы ески шумер тилинен түркий тилине өткен түп мәниси гештук – еситиў (кулак) – гештек сыяқлы бирликке аўысқанын, ал гештекте ойын-заўық кулак арқалы еситилиў хызметине қарай этимологиялық жақтан түпкиликли формасы менен тиккелей байланыслы, деп есаплайды.

Демек, дене мүшелери атамаларының ең ески тиллик қатламға кириўин есапқа алсақ, тилдиң қәлиплесиўи барысында соматикалық үзликсиз қолланылыўда болғанлығын мойынлаў мүмкин.

Тил билиминде дене мүшелери атамалары грек тилиндеги (сома - дене) атамасы менен байланыслы болып, илимий изертлеўлерде бул термин соматикалық бирликлер, соматизм – адам дене мүшелери атамалары түсиниги менен белгили. Дене мүше атамалары барлық тиллерде де жеке түринде де, фразеологизмлер қурамында да өнимли түрде ушырасады. Соматизмлер көп мәнили сөзлерди, метафораларды, жаңа сөзлерде жасай алыў имканиятының кеңлиги менен ажыралып турыўы менен биргеликте фразеологизмлерде доминанта болып келеди. Демек, соматизмлердиң тилде жедел қоллана алыў мүмкиншилиги – усы тил бирликлериниң хызметине қатнаслы. Себеби, адам баласы ең дәслеп инсанияттың саналы өмирге қәдем басыўында дене мүшелериниң жәрдеми арқалы дәслеп өзін өзи танып, аңлап биле баслайды. Денесин фразеологиялық танып билиў арқалы, усы соматикалық бирликлерди, дене мүшесиниң атамасын, сыртқы тәбийий тәсирди (суўық, ыссы, ығаллыққа бейимлиги хәм басқа да реакцияларын) этирапындағы өзін қоршаған дүнья менен салыстырмалы түрде бақа бериўи нәтийжесинде бул атамалар, әсиресе, тек денотативлик семада емес, ал коннотативлик семада тиллик айланысқа түсе баслайды.

Нәресте дүньяға келип дөгерегиндеги затларды суў, нан, ата-анам деп таныўы менен бирге, өз физиологиялық дене қурылысын мынаў – қол, бас, аўыз, көзим сыяқлы өз аты менен танып биле баслайды. Ал, фразеологизмлер қурамында дене атамалары образлылықты пайда етип, мәнилик жақтан түрлене алады.

Ә.Болғанбаев қазақ тилиндеги дене мүшелери атамалары қатнаскан фразеологизмлерди «анатомиялық атаўларға байланыслы фразеологизмлер» деген атама менен береді хәм қазақ тилинің көп томлық түсиндирме сөзлигинде 4200 фразеологизмлердиң киргенин белгилеп көрсетеди. Илимпаз дене мүше атамалары менен келген фразеологизмлерди бес топарға бөлип: бас мүшелер, қол мүшелери, геўде – сыртқы мүшелер, ишки мүшелер, аяқ мүшелери деп қарастырады.[4.132].

Соматизмлик бирликлер қарақалпақ тилинде әсиресе, көп мәнили сөзлер, метафоралар қурамында метафоралардың пайда болыўында да тирек лексема хызметин атқарады.

Соматикалық фразеологизмлер барлық тиллер ушын универсаллық сыпатқа ийе. Мысалы, рус тил билиминде дене мүшелери лексемасының сөзлик дефинициясына «адам органы ушын хәм оның сыртқы көриниси», адам корпусы (тулғасы – С. Шынназарова.) [5.134]., «Адам хәм хайўанатлар, олардың физикалық формасы, организмнің бөлимлери, бас бөлимнен басланыўы хәм жуўмақланған бөлими» [6.793]. деп анықлама береді. Сондай-ақ, рус тили лексикасында адам дене мүшеси атамасы 74 лексема менен берилип, соннан 59 дене мүшеси атамасы фразеологизмлер қурамында соматикалық компонентлер арқалы билдирилиўи де атап көрсетилген. Қарақалпақ тилинде де, әдетте лексикамызда соматизмлер (буннан былай дене мүше атамалары) өнимли түрде ушырасады.

Қарақалпақ тилинің төрт томнан ибарат түсиндирме сөзлиги көлеминде жеке түринде қолланылатуғын соматизмлерди хәм фразеологизмлер қурамында қолланылмайтуғын фразеологизмлерди салыстырғанымызда, ҚТТС да улыўма төрт томының бәринде жәми 195 соматизм қолланылып, соннан 150 и фразеологизмлер қурамында ушырасатуғынлары, ал 45и фразеологизмлер қурамында қолланбайтуғынлары, жеке түрдеги өз тийкарғы номинативлик (атаў) семасында қолланылатуғынлары болып есапланады. Дене мүшелери атамалары тек адамға тийисли болып қалмастан, ол хайўанат дүньясына да тийисли ортақ бирликлер болып саналады. Айырым ўақытларда хайўанат дене мүшелери менен адам мүшелери атамаларында бирдейлик, яғный бирдей формада айтылыўы, жазылыўы, бирдей мәни аңлатылыўы сыяқлы уқсаслық болғаны менен, дерлик көпшилик жағдайда хайўанатлардың денесиниң физиологиялық өзгешелиги,жаратылысы, тәбиятқа бейимлесийи (жүзийи, ушыўы, жер баўырлап жүрийи хәм т.б. да баслы белгилерине қарап) пүткиллей басқаша лексемалар менен, өз ара уқсамайтуғын бирликлер менен аталыўы да ушырасады. Мысалы: бас, көз, аяқ, қан, сүйек, бел, тамыр, қулақ, мурын сыяқлы дене мүшелери атамалары адамларға да, хайўанатларға да ортақ болса, ал адамларда

ушыраспайтуғын, тек хайўанатлардың өз физиологиялық дүзилесинен келип шығып қолланылатуғын: ири мал түрлерінде: хәўке, туяқ, ултабар, қырыққат, мүйиз, қылшықлы териси, шуўы (жолдасы, сарпайы), узын қуйрықлары, түйеде: өркеши, жылқыда: жалы, қусларда, мысалы таўықта: жемсек, думғоза, қанаты, пәри; балықта: қалашлары, сағақ, уйқулағы, паңқылдаўығы, уўылдырығы; жыланда: кеби, уўлы тиси хәм басқа да өзине тән дене мүшелерине ийе екенлиги хәм адам дене мүшелеринен парықланыўы көзге тасланады. Сонлықтан да, соматизмлер атамасы улыўма тил билиминде хайўанат дене мүшеси атамалары емес, ал адам дене мүшелери түсинигинде кең танымалылыққа ийе. Хайўанат денеси мүшелери атамалары болса адам дене мүшелери атамалары менен улыўмалық характерге ийе болыўы менен бирге, тил илиминде фауна атамалары, жәнўарлардың дене мүшеси атамалары анималистлик бирликлер деп аталса, ал қурамында хайўанат дене мүшелери атамалары менен келген фразеологизмлердин Т.Ж.Мықтыбаева: «зоосемизм», «зоофразеологизм», «фразеонимлик единицалар», «фауналық атамалар», «зоонимли-анималлы фразеологизмлер», «фразеологиялық зоонимлер», жән-жаныўарлар атамаларына байланыслы фразеология сыяқлы хәр түрли терминлер менен берилмекте» [7.11]. - деп көрсетеди. Демек, тил илиминде соматикалық фразеологизмлер адам дене мүшеси атамасы тирек сөз сыпатында қатнасыўынан жасалған фразеологизмлер.

Тилдиң фразеологиялық қоры, солардан соматизмлик фразеологизмлер де лингвокультурологияның қурам бөлеклеринен болып табылады. Бул ҳаққында Ш.Абдиназимов хәм Х.Толыбаев: «Тилдиң фразеологиялық байлығы халық менталитети, мәденияты жөнинде бай мағлыўматларды усынады. Оларда халықтың тарийхы, миф, үрп-әдетлер, мәресим хәм руўхыйлығы туўралы көз қараслары өзгермей сақланған болады» [8.64].

Демек, соматикалық фразеологизмлер де эталонлар, паремиялар, стереотиплер, символлар, метафоралар, образлар, ритуаллардың қаратында лингвокультурологияның предмети болып саналады. Сондай-ақ, бул мийнетте И.Ю.Осуповтың қосық қатарларындағы фразеологизмлерден адам мүшелерине байланыслы соматикалық фразеологизмлерден айырымларын қарақалпақ халқының миллий дәстүрлерине байланыслы лингвокультуремалар деп көрсетеди. Мысалы: *Аўыз тийиў* фразеологизми – нан, аўқаттың шетинен аўыз тийиў хәм қонақ, мийман болыў мәнисин билдириўи, *диз шөгиў* – фразеологизми арқалы халықтың мың жыллық ядында сақланып киятырған патша хәм ханлардың алдында диз шөгип арзын айтыўы, *зарға тамыр* – фразеологизминде түркий халықларының туўысқанлығының тереңлиги, ал *белине белбеў буўыў* – фразеологизминде

ғаррыларға шапан жабыў хўрметлеў тўсиниги менен бирге оларға қолқанат болыў, жердем бериў семалары жэмленгенлигин көрсетеди. Хакыйкатында да, бул фразеологизмлерде қарақалпақ халқының миллий ўрп-әдет дәстўрлери, қәдириятлары, сана-сезими өз көринисине ийе. Бул сыяқлы миллий мәдениятымыз, халықтың диний исенимлери менен байланыслы болған соматикалық фразеологизмлерден көплеп мысаллар келтириўге болады. «*Аўзын жаман жерден тескен* –ретсиз сөйлейди, пәтиўасыз» [9.20] деп берилген тўсиникте тек қарақалпақ халқының емес, ал улыўма мусылман халықларының көзқарасларындағы улыўмалықты көриў мүмкин. Себеби, адам баласы, оның мүшелери жаратыўшы тәрeпинен жаратылғанлығы, адам аўзының өз орнында емес, ал орны басқа жерден жаратылды деген пикирде оның орынсыз, уятсыз сөзлерди сөйлеў жағдайы нәзерде тутылған.

Жуўмақлап айтқанда, демек хәр қандай халыққа, миллетке тән болған миллий-мәдений өзгешеликлер, ең дәслеп сөзлерде сәўлеленеди. Ал, белгили тўсиникти аңлататуғын сөзлер, фразеологизмлер тил ийелери санасында қәлиплескен тўсиниклердиң ең зәрўр, әхмийетли тәрeплерин көрсете алыў имканиятына ийе.

Әдебиятлар

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2014. – B. 31. .
2. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк (С.Муталлибов редакторлығында). – Т.: Ўзбекистон ССР ФА, 1960. – 498 б.
3. Бахти А. Шумеры, скифы, казахи. – Алматы, 2004. – С. 55.
4. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атаўларға байланысты фразеологизмдер // Қазақ тілінің тўсіндірме жасау тәжірибелери. – Алматы: Ғылым, 1989. – Б. 105-132.
5. Бергсон А. Собрание сочинений. Т. I. – М., 1992. – С. 134.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. – С. 793.
7. Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантика: Филол. ғыл. ... канд. дис. – Алматы, 2005. – Б. 11.
8. Абдиназимов Ш., Толыбаев К. Лингвокультурология. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2020. – Б. 64.
9. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2018. – Б. 20.